

ד"ר יהודה שוורץ

"ארבע מידות ביושבים לפני חכמים" על משנה פיוטית-פדגוגית במסכת אבות

דברי חז"ל במסכת אבות עשירים בהיגדים חינוכיים, היגדים המתייחסים לחשיבות לימוד התורה, לדרך לימודה, לשכר לומדיה ולגדולת מלמדיה¹. במאמר זה אני מבקש להציג משנה אחת העוסקת בלומדים היושבים לפני החכמים - אשר עניינה הוא עניין פדגוגי-אוניברסאלי. הכוונה היא למשנת אבות פרק ה' משנה טו.

תבניתה הספרותית של המשנה

"ארבע מידות ביושבי לפני חכמים: ספוג ומשפך, משמרת ונפה.
ספוג - שהוא סופג את הכול.
משפך - שמכניס בו ומוציא בו.
משמרת - שמוציאה את היין וקולטת את השמרים
נפה - שמוציאה את הקמח וקולטת את הסולת".

התבנית המוצעת לעיל מתאימה לתוכנה של משנתנו, והצגתה בדרך זאת מקילה על הבנתה². הצגת המשנה כשירה והתחשבות ביסודות הליריים שבה עומדים ביסוד דברינו.

1. ראה: אלבק חנוך, פירוש למשנה, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"ג. מבוא למסכת אבות, עמ' 347: "מסכת אבות היא המסכת היחידה שאין תוכנה הלכה אלא מאמרי מוסר ודרך ארץ ומאמרי חכמה, ובעיקר נאמרים בה דברי שבח על לימוד התורה וקיום מצוותיה".
2. הדפסת המשנה בדפוסים הרגילים כפרוזה דהיינו כטקס רצוף עושה עוול לניסוחה של המשנה ומכבידה על הבנתה. המשנה המודפסת במבנה ספרותי שירי קלה יותר להבנה. להערכה רבה ראוי אליהו דורדק, אשר ערך את "משנה סדורה", ששה סדרי משנה המודפסים בצורה הדומה לשירה. הוצאת המחבר, ירושלים, תשנ"ב. "הצורה שהדפסנו את המשנה, דומה מאוד לזו של השירה... ואקווה שצורת השירה תעודד את הלומדים בעל פה להמשיך בעמלם, ולהגדיל תורה ולהאדירה..." שם בהקדמה.

המבקש להרחיב בהכרת היסודות הספרותיים-הפיזיים שבמשנה, מוזמן לעיין במקורות המצוינים בהערת השוליים³.

כבר במבט ראשון ניתן להבחין כי במשנתנו כותרת ולאחריה ארבעה היגדים או ארבעה בתים של השיר הפדגוגי. המשנה מנוסחת כמשל, אשר מתאר באמצעות מטפורות, את תכונות ארבעת סוגי התלמידים היושבים בדרך-כלל בכל קבוצה לומדת. המשל כולל סדרת כלים נפוצים אשר מצויים בדרך-כלל במטבח. כלים שמשמשים בהם תדיר בהכנת המזון והמשקה ובניקיון המטבח. החכם האנונימי - מנסח משנתנו, מבקש באמצעות דימוי הכלים, לשרטט את יכולתם או כישרונותיהם של הלומדים המצויים.

השימוש במשל מסייע להבחנות הנחוצות להכרת הטיפוסים השונים. המשל גם יוצר סקרנות ומעורר מחשבה⁴. המשל יכול להוביל למבחן עצמי של כל מעיין במשנה כדי לקבוע מיהו הטיפוס המועדף⁵.

הצגת ארבעת הכלים - המשל

בכותרת משתמש התנא בביטוי "מידות". מושג זה יכול להתפרש כתכונה ויכולת, או כשיעור ומדידה, דהיינו, לדעת התנא, יש ארבע קבוצות בין הלומדים. כל קבוצה מתאפיינת ביכולות מובחנות, או בהישגים נמדדים שונים. הכלי הראשון הוא **הספוג** שסופג את הכול, שקולט כל מה שנמצא בדרכו. הכלי השני הוא **המשפך** שמכניס את המשקה בצד אחד ומוציא בצד השני ולא משאיר בתוכו דבר.

3. שורץ יהודה, "הוראת שירת המשנה", "שמעתין" 100, ירושלים, תש"ן, עמ' 264 ובמיוחד בהערות השוליים שם.

קליין משה, "מה נאה משנה זו", עמודים - ביטאון הקיבוץ הדתי, סיוון תשמ"ב, חוברת 438, עמ' 306. קליין משה, **המשנה כדרכה**, ירושלים, תשנ"א.

וולפיש אברהם, "שיקולים ספרותיים בעריכת המשנה ומשמעויותיהם", נטועים - ביטאון לענייני המשנה, גיליון א', אלון שבות, מכללת הרצוג, טבת תשנ"ד, עמ' 33.

דורדק אליהו, **משנה סדורה**, הוצאת המחבר, ירושלים, תשנ"ב.

כהן מנחם מרדכי, **שמן המשנה**, הוצאת המחבר, בית אל, תשס"ה.

הידו אנדריי, **מגדל הפורה באויר**, הוצאת המכון הישראלי למוסיקה דתית, ירושלים, תשלי"ט, במבוא.

4. לצורך הבנת תפקיד המשל בכלל ראוי להתבונן לצורך הדוגמא במשלים במקרא כמו: משל יותם בספר שופטים או משל כבשת הרש בספר שמואל או משל הכרם בספר ישעיהו.

5. הדבר בולט בהוראת משנתנו לצעירים. הדיון על הטיפוסים השונים המיוצגים בכלי המטבח מוביל אט-אט את התלמידים לשאלה: לאיזו קטגוריה כל אחד ואחד משתיך בעצמו.

הכלי השלישי הוא **המשמרת** - כלי שבבסיסו פיסת בד שמסננים בו את היין המעורבב עם השמרים. זה כלי שמשאיר בתוכו את השמרים והוא מוציא את היין הנקי והמשובח, דהיינו, קולט את הפסולת ומוציא את העיקר.⁶ הכלי הרביעי הוא **הנפה** שמוציאה את הקמח הדק והבלתי משובח ומשאירה את הסולת שהוא הקמח המשובח.⁷ בין כך ובין כך לפנינו שני צמדי כלים. בצמד הראשון הספוג והמשפך. הספוג קולט את הכל והמשפך לא קולט כלום. בצמד השני המשמרת והנפה כשכלי אחד קולט את העיקר ומוציא את הטפל וכלי שני קולט את הטפל ומוציא את העיקר.⁸

הצגת ארבעת הטיפוסים - הנמשל

העיון בדברי פרשני המשנה מוביל להערכה כללית משותפת פחות או יותר, הקובעת שהמשל הפדגוגי שבמשנה, רומז לארבעה טיפוסים לומדים כדלקמן:⁹
הטיפוס הראשון הוא התלמיד השקדן והחרוץ הקשוב לדברי החכם ואשר קולט את הכול, את החשוב ואת הפחות חשוב. טיפוס זה מתקשה לבצע הערכה ושיפוט ועל כן הוא מתגלה כעשיר בידיעות, אבל לא עשיר בדעת.
הטיפוס השני הוא התלמיד בעל קשיי קשב וריכוז, אשר יושב לפני החכם אולם לא קולט דבר. הכול נכנס באוזן אחת ויוצא באוזן השנייה.

6. רוב המפרשים פירשו את השימוש בכלים על הדרך הזאת. המשמרת מוציאה את העיקר, את היין ומשאירה את הפסולת, את השמרים. לעומת זאת, הנפה מוציאה את הדבר פחות הערך, ומשאירה את הקמח המשובח, שהוא הסולת. כך פירש למשל הרמב"ם: "יודימה מי שיזכור דברים הרעים והדעת שאינו אמיתי וישכח דברים האמיתיים אשר עליהם המעשה - למשמרת, שלא יישאר בה רק השמרים ויצא הזן. ודימה האיש שהעניין בו בהיפך - לנפה, שמוציאה העפר והאבק בנקביה ויישאר בה הסולת". ועיין בפירוש תפארת ישראל שפירש, בניגוד לרוב המפרשים האחרים: "משמרת - שמסננים בה המשקים הצלולים. כך זה קלט הכול, ובוחן ובודק יפה בשכלו ללמד רק האמת קב ונקי, והשאר מבטלו בליבו. נפה - סולת הוא היותר דק שבקמח, שנשאר דביק בשולי הנפה ובדפנותיה. ובדומה לו מי שהוא עקום השכל, שמהפך בלימודו אור לחושך וחושך לאור ומטעים לאחרים הטפל ומניח העיקר". וראה את דברי אלבק בהשלמות על פירושו למשנה עמ' 501, שדחה את פירושו של "תפארת ישראל".

7. יש להבהיר כי השימוש המודרני שלנו בנפה מתבצע בצורה אחרת. בימינו הנפה משמשת לניקוי הקמח מהפסולת, דהיינו, הקמח הטוב והנקי יוצא והפסולת נשארת בתוך הנפה. השימוש בתקופת תז"ל היה הפוך: הקמח הדק והבלתי משובח יצא ובתוך הנפה נשארו גרגרי הסולת המשובחים.
 8. ועיין בהערות שולים מספר 6 לעיל בקשר למחלוקת מה מהותו ותפקידו של כל כלי.
 9. יש להתחשב במידת הסובייקטיביות המודרנית אשר בה מוצגים הטיפוסים אבל דומה שעיון במפרשי המשנה, קדמונים ומאוחרים, מצדיק את התיאור הטיפולוגי המוצע.

הטיפוס השלישי הוא התלמיד הקשוב למתרחש בסביבתו של החכם אולם הוא ער דווקא לעניינים המשניים, לדברים חסרי החשיבות ולא לעיקר. הוא רגיש להתחכמות ולמעשי הקונדס ולא לתוכן הלימוד המרכזי.

הטיפוס הרביעי הוא התלמיד המבחין בקלות בעיקר ומסוגל לדחות את המיותר והמובן מאליו. תלמיד זה יודע להפיק משיבתו לפני החכם את המיטב ולהשתמש בידיעות שהוא רוכש בצורה משובחת.

השירה והמטפורה

כאמור לעיל, משנתנו מנוסחת בצורה פיוטית. תבניתה היא תבנית ספרותית שירית ויש בה גם יסודות של קצב, של חרוז, של תקבולות ושל לשון נופל על לשון.

הבסיס להבחנה ביסודות אלה הוא - העתקה של המשנה כפי שהצגנו אותה בראשית דברינו. העתקה ממושמעת כזאת המבליטה את כוונת המחבר של המשנה, מאפשרת לקרוא אותה קריאה לירית, קריאה מעוררת מחשבה על כל דימוי, על כל קישוט לשוני, ועל מהלך השיר כולו. לשונה הקצרה והתמציתית של המשנה מחייבת פרשנות, מחייבת הרחבה כמו שיר מחייב פרשנות והרחבה. המטפורה מאפשרת פרשנויות שונות, היא יכולה להוביל לאסוציאציות מגוונות, שהן לגיטימיות אם הן עולות בקנה אחד עם רוחה של המשנה. ארבעת הכלים המטפוריים במשנתנו: הספוג המשפך המשמרת והנפה, יפים לפרשנויות שונות ומגוונות ובלבד שהן מובילות להבנה טובה יותר של מצבם של התלמידים היושבים לפני החכמים¹⁰.

הלקח הפדגוגי

התנא של משנתנו מבקש להציג את הטיפוסים כמייצגים מציאות אוניברסאלית, מציאות הרווחת בכל חבורה לומדת בכל כיתה ובכל בית מדרש. אפשר להסתפק בקביעה הדיאגנוסטית של התנא שלנו שבא לציין מציאות רווחת אשר היא עובדת חיים. דהיינו שבכל חבורה לומדת קיימים טיפוסים שונים ויש להכיר בכך ולהשלים עם מציאות זאת.

10. על השאלה האם הניסוח השירי מאפיין במיוחד את המשניות במסכת אבות, או שהוא מאפיין את כל ששת סדרי המשנה ימצא הקורא מענה במקורות המצוינים בהערות שוליים מספר שלוש.

אולם, דומה שניתן לתלות בכוונתו של התנא תובנות נוספות. ראוי לזהות את הטיפוסים השונים, אבל ראוי גם ראוי לתת את הדעת על האפשרות לסייע לכל טיפוס ולקדם אותו במסגרת מגבלותיו. **אפשר וצריך לעזור לכל טיפוס.** מה הוא הליקוי של ה"ספוג"? הוא מתקשה להעריך ולהבחין. הוא מחפה על ליקויי הבנה בשקדנות ובלחץ לימודים מתמשך. האם ניתן לסייע לטיפוס כזה? - בוודאי. יש לעודד אותו לחשיבה שקולה ולתרגל איתו הבחנה בין עיקר לטפל, לתרגל איתו מיון ודיפרנציאציה. עבודה כזאת יכולה בהחלט להפוך את ה"ספוג" ללומד משובח.

מה הוא הליקוי של ה"משפך"? קשה עליו הריכוז, קשה עליו ההקשבה הממושכת. הוא לא יכול "להחזיק ראש" במשך שיעור שלם. לאחר דקות אחדות הוא מאבד עניין, בוהה בחלל ומתנתק מסיבתו. האם ניתן לסייע לטיפוס כזה? - נדמה שכן. יש לתרגל עם ה"משפך" ריכוז לזמן קצר, יש לעבוד איתו באופן פרטני במשכי זמן מוגבלים, יש לתרגל איתו מתודות של רישום, של סיכום, של האזנה מודרכת. גם המשפך יכול להפוך ללומד יעיל ומוצלח, אבל יש לסייע לו ברכישת הרגלים נכונים.

מה הוא הליקוי של ה"משמרת"? טיפוס זה ערני וחרף, אולם הוא נתפס דווקא לשוליים, לדברים המשעשעים והחריגים. הוא מסוגל להבחנה אבל כוחו דווקא במעגלים שהם מחוץ ללימודים הפורמליים. האם ניתן לסייע לטיפוס כזה? - נראה שיש גם לכך דרך. יש למשוך את כישרונותיו וחרירותו של הטיפוס המיוצג על ידי ה"משמרת" לתוכן העיקרי. יש "לסובב לו את הבורג" לכיוון הנכון. יש לנצל את ערנותו ואת הבחנותיו להישגים לימודיים.

מה היא הבעיה של ה"נפה"? הוא נטול ליקויים. הוא טיפוס שזכה במתת אל. בהבנה מהירה, ביכולת הבחנה, בריכוז, בזיכרון ובכל התכונות הנחוצות ללמידה משמעותית. הוא יודע לשים את האצבע על העיקר ולהשליך את כל הטפל.

התנאי לכך שהמחנך ישכיל לעזור לכל תלמיד, לכל טיפוס, הוא תנאי כפול. ראשית צריכה להיות אמפטיה משמעותית כלפי התלמידים, צריכה להיות נכונות לשמוע את התלמידים בקשר רב, להתבונן בעיניהם ולקרוא את מצבם, זאת כדי להבחין במגבלות וביתרונות שיש לכל תלמיד. שנית אחרי הדיאגנוזה ניתן לשקוד על דרכי סיוע, על כיווני עזרה המתאימים לכל טיפוס וטיפוס. הלקח הפדגוגי ששורטט לעיל הוא לקח מודרני אשר יכול להיחשב כמדרש חינוכי של המשנה, למי שלא מוכן להודות בכך שזו אכן הייתה הכוונה של התנא

במשנתנו. עם זאת דומה כי מותר לתלות בדברי המשנה לא רק הבחנה עובדתית בארבע המידות של התלמידים, אלא גם המלצה לפעולה חינוכית בעקבות הדיאגנוזה הבסיסית.

11 הוראת המשנה בדרך הספרותית התבניתית

הוראת המשנה תוך התייחסות למבנה הספרותי שלה ולהיבטים הפיזיים שבה, מאפשרת לגלות עושר פדגוגי ואתגרים דידקטיים משובחים. עמידה על תבניות ספרותיות ועל סגולות לשוניות במשנה עשויה להעמיק את העיון בטקסט, ואף להוסיף לו עניין וחיות. הגישה הספרותית באה להעמיד את התלמידים על הסגולות הספרותיות של המשנה, על הכרת הצורות והסגנונות המצויים בה, תוך ניסיון לברר את היחס שבין צורה לתוכן. גישה זאת מחדדת את רגישות התלמידים לדקויות שבשפה, למסתתר מאחורי הדימוי והמטפורה ולאופי הפיזי של המשנה.

ההוראה מחדדת את הרגישות לגוונים ורמזים לשוניים ולהיגדים כפולי משמעות, הן בתחום ההלכה והן בתחום הרעיון. התלמידים נחשפים לאפשרויות שונות בעריכת המשנה ולשינויים פרשניים המבוססים על פיסוק שונה או על גרסה חדשה.

התלמידים יכולים לגלות במשנה היבטים שבקריאה רגילה קשה לזהות, התלמידים מוזמנים לבאר את המבנה הפנימי, את הדימויים ואת הסגנון במיוחד. התלמידים יכולים להביע עמדה ביחס להיגדים שבמשנה והם יכולים לחוש בחוויית הגילוי העצמי, אם רק יקבלו הדרכה ראויה מהמורה. לומדי המשנה בגישה הספרותית התבניתית עשויים להפוך ל"נפה" המוציאה את הקמח וקולטת את הסולת.

11. ראה שורץ יהודה, "הגישה הספרותית תבניתית בהוראת משנה", דפים 13, בהוצאת מכון מופת משרד החינוך והתרבות, תל אביב, תשנ"א, עמ' 71.
וראה המאמר שהתפרסם לאחרונה ב"שמעתין" 163 אדר תשס"ו. שורץ יהודה, "יהי ביתך-שירה ומטפורה במשנה והשימוש בהם בהוראתה".